

DOCTRINELE PENALE ȘI INFLUENȚA LOR ASUPRA ERORII DE FAPT, CA ȘI CAUZA CARE ÎNLĂTURĂ CARACTERUL PENAL AL FAPTEI

A. TALABĂ,
doctorand

RÉSUMÉ

L'auteur analyse, dans l'esprit de la doctrine pénale et de la législation en vigueur, la réglementation et la problématique théorique de l'erreur de fait. Il illustre par des exemples l'évolution de le droit pénal et aussi l'empreinte des courants et des écoles sur l'institution d'erreur de fait.

REZUMAT

Autorul analizeaza, in spiritul doctrinei penale cat si a legislatiei in vigoare, reglementarile si problematica teoretica a erorii de fapt. El exemplifica evolutia dreptului penal cat si amprenta curentelor si scolilor asupra institutiei erorii de fapt.

I. Noțiunea de cauză care înlătură caracterul penal al faptei în doctrina românească

Așa cum legiuitorul poate să confere caracter ilicit unor fapte prin incriminarea lor în legea penală, tot astfel el poate să înlătore acest caracter, în anumite condiții lăsând să prevaleze comandamente superioare acelor care stau la baza normei de incriminare, faptele săvârșite în aceste împrejurări vor fi considerate ca licite.

Sub denumirea de „Cauze care înlătură caracterul penal al faptei”, Codul Penal alocă întregul Capitol 3, din Titlul II al Părții sale Generale, reglementării amănunțite a unor stări, situații sau împrejurări, cu caracter mai puțin obișnuit, în a căror prezență sau context săvârșirea oricăreia din faptele prevăzute de legea penală nu mai poate imprima acesteia un caracter penal. Cu tot caracterul unitar al denumirii legale și al reunirii normative sub aceeași nomenclatură a celor mai importante dintre cauzele care împiedică constituirea infracțiunii, literatura de specialitate nu a răspuns cu aceeași unitate nici în ceea ce privește terminologia folosită, nici în ceea ce privește fixarea termenului sau a cadrului lor de exprimare și acțiune.

Într-o concepție s-a susținut că cauzele care înlătură caracterul penal al faptei- denumite în Codul Penal din 1938 „cauze care apără de răspunderea penală”- au primit o reglementare mai completă și mai sistematică. Noul cod precizează că fapta prevăzută de legea penală, săvârșită în condițiile vreneia din cauzele arătate în acest capitol, nu constituie infracțiune, adică nu are caracter penal. Din acest punct de vedere denumirea din noul cod este mai corectă, fiindcă ea privește consecința imediată a acestor cauze, adică înlăturarea caracterului penal și deci a infracțiunii, iar nu consecința subsecventă, adică excluderea răspunderii penale.

Potrivit acestei opinii, cauzele generale de înlăturare a caracterului penal reglementate în capitolul

3 par a prezenta un caracter exhaustiv.

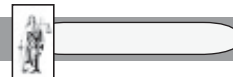
Deși reține întemeierea tuturor cauzelor vizate pe lipsa trăsăturii esențiale de vinovăție, M. Basarab propune o terminologie nouă de „cauze care fac ca fapta prevăzută de lege să nu fie infracțiune”, considerând că față de temeiul instituirii lor, au un caracter strict personal, „deoarece se ține seama de ele numai față de persoana cu privire la care se constată”.

II. Istoria necesității apariției în plan legislativ a erorii de fapt

a) Antichitatea (Epoca veche)

În orice sistem modern de drept penal, instituțiile în jurul cărora grantează toate reglementările legii penale sunt infracțiunea [1], răspunderea penală și pedeapsa [2].

Însă aceste noțiuni nu au avut același înțeles imuabil și nici nu au desemnat aceleași însușiri ca în dreptul penal actual. Transformările socio-economice au determinat, printr-o continuă schimbare a politicii penale, conștientizarea, îmbogățirea juridică în general

a acestor instituții și în special a aceleia de infracțiune și dintre elementele acesteia a conceptului de vinovăție [3].

În zorii civilizației antice legile ce sancționau penal, infracțiunile erau într-un număr copleșitor ne-scrite [4] având ca temei obiceiul, cutuma [5]. Datele istorice stau mărturie ca o lungă perioadă forma cauzalității mecanice a corelației dintre autor și faptă a fost dominantă în gândirea juridică penală și în practica judiciară a antichității. Vinovăția nefiind cercetată în aceasta perioadă și neavând nici o conotație penală, pentru cei ce erau puși să aplice legea penală era suficient să stabilească că agentul a cauzat mecanic, fizic un rezultat pentru ca aceasta să-i atragă răspunderea penală. Adeseori nici nu interesa cauza reală care a produs rezultatul, ci doar acea cauză pe care o dezvăluiau forțele supranaturale, considerate, potrivit credințelor primitive, ca prezente în viața de fiecare zi a oamenilor și singurele în măsură să descopere acela care a cauzat un rezultat neconvenabil grupului social. În astfel de situații se pune accent pe determinarea naturii la care a contribuit factorul uman, dându-se importanță factorilor mistici ai determinismului [6], neluându-se în calcul libertatea individului de a acționa, acesta era văzut ca periculos pentru societate, prin intermediul lui acționând forțele răului.

Forțele supranaturale erau implicate în stabilirea cauzei rezultatului și atunci când se apela la procedura ordaliilor [7] (a apei, a focului, a otrăvirii etc) sau la cazul duelului judiciar [8].

Datorită concepției animiste, existența la popoarele primitive (conform căreia se consideră că tot ceea ce există este însuflețit, posedă un suflet, un spirit, fie că este obiect, plantă, fenomen etc) era socotit drept cauză a rezultatului susceptibil de răspundere și sancționare penală, nu numai omul, dar și animalul, creanga unui copac, o piatră, un cuțit, valurile mării etc. [9].

Treptat, răspunderea penală se eliberează de forțele supranaturale, concomitent cu înlăturarea răspunderii grupului social; răspunderea penală începe să capete caracter individual, restrângându-se și răsfrângându-se asupra aceluia care, nemijlocit, a determinat (cauza) rezultatul. În capitolul «Deutenorum» din cuprinsul Bibliei găsim regula după care părinții nu vor mai suferi pentru fapta penală a copiilor și nici aceștia pentru părinți, fiecare răspunzând pentru propria-i faptă. Mai mult chiar, aceasta este perioada în care apar primele cerințe ale unei răspunderi subiective, bazate pe vinovăție. Codul penal al lui Hammurabi, deși prevede regula că tragerea la răspundere a unei persoane are loc numai dacă a comis fapta ilicită în materialitatea ei, cuprinde și dispoziții prin care se face deosebirea între actele intenționale (însă culpabile, nota noastră) și cazul fortuit [10].

O dată cu dezvoltarea Imperiului Roman încep să fie scrise sub formă de legi, cutumele practicate pe teritoriul Imperiului și să se consacre o terminologie penală, bunăoară cuvântul «accusare» provenea de la cauză; «incusare»

[11] înseamnă a atribui cuiva o faptă și «excusare» înseamnă înlăturarea răspunderii [12].

Abia cu regulile înscrise în cele XII Table apar primele din care reieșea că se are în vedere și elementul psihic (Gaius face aluzie la o regulă înscrisă în cele XII Table după care, în materie de incendiu, s-ar fi făcut deosebire între «scius» (cu știință) și «casu» (fortuit) [13]. Tot în dreptul roman apare referirea la omorul neintenționat (uciderea din culpă «si quis imprudenter accidisset hominem») apărând astfel o primă diviziune a vinovăției în intenție și culpă.

Asemenea dispoziții au, din păcate pentru o lungă perioadă de timp, ce se întinde chiar și pe o lungă parte a Evului Mediu, un caracter de excepție, regula rămânând mai departe că răspunderea penală este determinată de săvârșirea actului și constatarea urmării vătămătoare, indiferent de poziția psihică a autorului [14].

b) Evul mediu (sec. al XIII-XVII-lea)

Dreptul feudal consacra, pe lângă dreptul penal cutuminar, regulile scrise sub sancțiunea pedepsei în caz de nerespectare a acestora. Apar astfel norme de drept penal impuse de feudal (în sensul larg al termenului, desemnându-se prin acesta regele, seniorul etc), dar în paralel se dezvoltă, și chiar la un moment dat reușește, să se ridice deasupra dreptului penal feudal, dreptul penal canonic, ecleziastic, care, datorită atrocităților și a cruzimii extreme a pedepselor (în acest caz s-a evidențiat catolicismul prin duritatea pedepselor cu

moartea prin schingiuire și ardere pe rug), a fost considerat de mulți autori «un sistem de drept barbar ce a desconsiderat omul ca ființă socială până la exterminarea sa fizică».

Ca o reacție a cruzimii pedepselor din dreptul penal feudal și cel canonic, dar și din dorința unei «cuantificări» între pericolul social al faptei și pedeapsa aplicată autorului faptei, la jumătatea secolului al XVII-lea apar precursorii doctrinei clasice penale, în care un loc de seamă îl ocupă Hugo Grotius.

1. Doctrina clasică penală și influența ei asupra erorii de fapt, ca și cauză care înlătură caracterul penal al faptei

Cea mai importantă lucrare în domeniul dreptului, implicit și a dreptului penal, a fost «De iure belli de pacis» [15], semnată de către Hugo Grotius, ideolog al burgheziei olandeze.

Astfel, acest autor este primul care pune problema necesității imparțialității și umanizării pedepselor penale [16], și tot el este acela care justifică cu argumente necesitatea consacării unei cauze de nepedepsire, este vorba de legitimă apărare, fapta penală fiind determinată de un atac material, injust, actual, direct, care prin punerea în primejdie a vieții celui ce se apără, exercita o constrângere asupra psihicului acestuia, viciindu-i astfel consimțământul, dispărând posibilitatea liberului arbitru a celui ce se apără [17].

Atât în opera lui Grotius, dar și în A ceea a clasicilor secolului XVIII, se pune în relief caracterul

dreptului penal ca ramura a dreptului public [18].

Doctrina clasică de drept penal a luat amploare în a două jumătăți a secolului al XVIII-lea, din considerente ce vizau, atât necesitatea înlăturării atrocităților din justiția medieval-eceziastică, cât și din motivații politice, doctrina superioară penală, pe care o emanau ideile nou vehiculate, reprezentând, în subsidiar, și un instrument de luptă al burgheziei, în ascensiune împotriva ordinii sociale feudale, depășită de realitățile sociale. Premotorul ideilor clasice a fost Cesare Becaria prin lucrarea «Dei delitti e delle pene» («Despre infracțiuni și pedepse»), apărută în anul 1764, editată sub tiparul editorului Coltellini, Italia [19].

În acele condiții istorice concrete, gânditorii iluminiști, ideologi ai burgheziei în ascensiune, s-au ridicat împotriva legislației penale sângeroase, împotriva cruzimii, nedreptății justiției și a lipsei de umanitate a dreptului penal feudal. Dar, în timp ce toți ceilalți premotori iluminiști ai clasicismului - Voltaire, Diderot, Rousseau, Montesquieu - au înfățișat ideile lor juridice o dată cu tratarea problemelor filozofice și politice generale și în contextul acestora, Cesare Becaria și-a oprit atenția exclusiv asupra dreptului penal, lansând un riguros atac asupra justiției penale feudale. El și-a expus ideile în toate problemele principale ale dreptului penal. Deși nu întotdeauna a făcut aceasta în mod direct și pe larg, ci uneori și indirect, incidental și laconic, din toate tezele sale, indiferent de modul formulării sau sistematizărilor, se

conturează arhitectura trasată în liniile sale fundamentale, a unui nou sistem de drept penal, rațional și umanitar cu privire la pedepse și la modul de executare al acestora, prin care se urmărea stăvilirea suferințelor cetățenilor unei represiuni arbitrare și crude [20].

Marele merit al doctrinei clasice este acela că a proclamat principiul legalității incriminării («mullum crimen sine lege») și principiul legalității pedepsei («nulla poena sine lege»), principii fundamentale ale dreptului penal modern. Preocupată mai mult de trasarea liniei dintre licit și ilicit, și de pedepsirea pedepselor aferente diferitelor infracțiuni, ambele ca atribute necesare date legii și nu judecătorului, ce era văzut ca un simplu aplicator al legii, doctrinei penale clasice i s-ar putea reproșa că s-a ocupat prea puțin de latura subiectivă și formele vinovăției cu care ar putea fi comise infracțiunile. De aici se deduce faptul că doctrina clasică a studiat mai puțin posibilele cauze ce ar putea înlătura caracterul penal al faptei prin atestarea lipsei vinovăției, ori situațiile justificative ce apără de aplicarea unei pedepse. Cu toate acestea, Cesare Becaria face referire la apărarea de pedeapsă a celui ce acționează în stare de legitimă apărare atunci când vorbește despre interpretarea legii penale și claritatea acestora. Astfel, acesta considera că legea penală, în toată claritatea ei, trebuie să-l declare «nevinovat pe cel care fără vină a fost constrâns să apere singur ceea ce legile actuale nu apără» [21]. Afirmția a fost făcută într-o perioadă în care legi-

tima apărare, pentru a-și produce efectele, trebuia să fie însoțită și de iertarea magistraților sau a suveranului [22].

În aceste condiții, doctrina clasică penală, în forma sa originală, vede în infractor un tip abstract, imaginat de rațiune în afara realităților vieții, și nu o ființă reală, care acționează atât sub impulsul unor pasiuni și mobiluri diferite cât și cu forma a cunoașterii diferită asupra unor date sau împrejurări de care depinde tocmai caracterul periculos al faptei sale; astfel, avem de a face cu o «depersonalizare» conceptuală a infractorului, doctrina clasică concepând infracțiunea nu ca produsul activității unui om, cu pasiuni, caracter și temperament propriu, care este supus influenței unor factori economici și sociali specifici și chiar propriei forme de cunoaștere a realităților înconjurătoare, ci ca o entitate juridică abstractă, având o natură invariabilă.

Responsabilitatea morală ca bază și temei al pedepsei este văzută, în consecință, egală pentru toți indivizii care au săvârșit o infracțiune de același tip, apărând deci pedepsele absolut determinate.

2. Școala neoclasică și influența ei asupra erorii de fapt, ca și cauză care înlătură caracterul penal al faptei

Apărută în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în concepția școlii neoclasică, infracțiunea nu mai este înfățișată ca fiind actul exclusiv al unei voințe libere în mod absolut, ci doar al unei voințe relativ libere (sublinierea noastră). Acțiunile oamenilor, inclusiv cele

prohibite de normele dreptului penal, sunt influențate de numeroși factori-sociali, fizici, fiziologici etc - fără ca totuși, aceste influențe să suprime libertatea voinței; este vorba, cu alte cuvinte, de o libertate relativă, mai mare sau mai mică, după împrejurări. Cu cât această libertate este mai redusă, considerau neoclasicii, - datorită factorilor ce-și exercită influența asupra sa - , cu atât și responsabilitatea morală a individului, ca fundament al responsabilității sale penale, este mai mică. Pe cale de consecință, se concluzionează că nu s-ar putea da aceeași pedeapsă tuturor persoanelor care au săvârșit aceeași infracțiune-tip. Legea trebuie să fixeze pentru fiecare tip particular de infracțiune limite minime și maxime de pedeapsă și să recunoască judecătorului dreptul de a adopta cantitativ pedeapsa, în cadrul acestor limite, urmare a responsabilității morale a fiecărui infractor.

Având o certă valoare de nouitate dată de posibilitatea de diversificare a pedepsei, școlii neoclasică, i se poate totuși reproșa că a analizat ca factori ce pot influența conduita infracțională doar situațiile obiective și nu și cele subiective legate de procesele psihologice, de vinovăție și de formele acesteia.

Această școală nu a făcut altceva, de fapt cum însuși numele o arată, decât să adopte doctrina clasică pentru ca aceasta să mai poată fi viabilă, să facă față și să fie acceptată de transformările sociale ce interveniseră în ultimul secol.

Cu toate acestea, școala neoclasică are meritul de a-l aduce

în orbita preocupărilor judecătorilor și pe infractor, căci, pentru a aplica pedeapsa, ei trebuie să cântărească responsabilitatea morală a acestuia și să aprecieze asupra tuturor factorilor susceptibili a o determina.

Deși apariția preocupărilor în orbita judecătorilor s-a făcut trunchiat, fărâmițând identitatea și emitarea personalității acestuia, modul în care școala neoclasică se realizează - pe terenul stabilirii pedepsei - punctului de vedere clasic, depășindu-l, a fost rezumat într-o formulă celebră: infractorul nu trebuie pedepsit «nici mai mult decât este util» (doctrina clasică), dar «nici mai puțin decât este just» (doctrina neoclasică) [23]

3. Doctrina pozitivistă și influența ei asupra erorii de fapt, ca și cauză care înlătură caracterul penal al faptei

Doctrina pozitivistă are fără îndoială meritul de a fi ruptă de abstracțiunile școlii clasice și de a fi adus omul concret pe primul plan al preocupărilor justiției penale. Atenția, care anterior era acordată infracțiunii, ca entitate obiectivă și abstractă, este îndreptată acum asupra infractorului, privit nu ca un tip abstract și uniform, ci ca o ființă vie, influențată în acțiunile sale de condiții organice, biologice, fizice, psihice și sociale. Tratatul penal încetează de a fi expresia pericolului social abstract al infracțiunii și este adaptat pericolozității reale pe care o prezintă persoana fiecărui infractor în parte [24].

Doctrina pozitivistă își are rădăcinile în Italia și nașterea sa co-

incide cu apariția în anul 1876 a lucrării «L'Uomo delinquente» a lui Cesare Lambroso, căreia i-au urmat în 1881, «Sociologia criminala» a lui Enrico Ferri, și în 1885, «Il delitto naturale», scrisă de Raffaele Garofalo.

Punctul de intersecție științifică al doctrinei pozitiviste în domeniul penal aplicarea metodelor în studiul biologic, psihologic și social al caracteristicilor criminalului, în încercarea de a determina cauzele anatomice și psihologice ale comportamentului acestuia [25], ca de abia după identificarea cauzei și a modului psihologic în care aceasta a fost abordată, însușită ori neelucidată, să se recurgă la determinarea pedepsei ce ar fi de natură să corijeze comportamentul delincvent.

Primul exponent al ideilor pozitiviste în dreptul penal român a fost profesorul de la Cluj, Traian Pop, care a vorbit despre factorii endogeni (interni, psihologici) ai cunoașterii [26].

Ideile pozitiviste aveau să se concretizeze într-o acuratețe demnă de invidiat chiar și pentru acest început de secol XXI, într-un proiect de Cod penal italian din 1921 a lui Enrico Ferri, care, pentru prima dată din punct de vedere legislativ, în Titlul II al acestui Cod, denumit «Delinquentul», în capitolul II, intitulat «Despre responsabilitate», a statuat în cuprinsul articolului 19, punctul 2, că fapta penală apare ca justificativă, sub aspectul efectelor penale, când «apare ca urmare a nesocotirii faptului că acțiunea sau inacțiunea să fie sancționată penal, nesocotire ce are la bază o greșeală de fapt ce nu provine din

neglijența sa» [27]. Din păcate, anul 1921, în care se punea problema promulgării Codului penal Ferri, a coincis cu venirea la putere în Italia a lui Mussolini și a partidului fascist, care, având o viziune represiv-extremistă și dictatorială asupra politicii, inclusiv penale, a dus la respingerea proiectului de către Camera Deputaților din Italia [28].

4. Doctrina modernă a «apărării sociale», și influența ei asupra erorii de fapt, ca și cauze care înlătură caracterul penal al faptei

A apărut la începutul secolului al XX-lea și încă de la început a fost preocupată de promovarea unei politici penale apte să corespundă exigențelor unei combateri eficiente a fenomenului infracțional - a încercat o conciliere a celor două doctrine precedente, ambele prea dogmatice și exclusiviste pentru a putea satisface aceste cerințe - fiind la început promovată în Italia de gruparea denumită «Terza Suola», condusă de profesorul Alimera și Carnevale. Doctrina, având o orientare eclectică, a atras numeroși discipoli printre care cunoscuți penaliști ai vremii ca Ad Prins, Von Siszt, Van Hamel ce au înființat chiar o «Uniune internațională de drept penal» în 1880, care din 1924 s-a numit «Asociația internațională de drept penal».

Doctrina «apărării sociale», a înțeles să substituie sistemul penal tradițional-bazat pe afirmarea responsabilității pentru «fapta-infracțiune» și pe aplicarea corelativă a unei «pedepse» - unui sistem

complex, ale cărei idei esențiale, formate rezumativ sunt următoarele:

- statul are obligația de a resocializa pe cei care au încălcat regulile conviețuirii sociale [29], și nu simplu drept de a-i pedepsi;

- individul care violează aceste norme este declarat antisocial pe baza unei evaluări subiective a personalității sale [30];

- sancțiunea sau măsura de apărare socială are o funcție preventivă, curativă, educativă - și nu de pedeapsă (ca suferință psihică ori fizică) sau de retribuție;

- politica de apărare socială pune în cauză întregul sistem juridic, aplicațiile sale extinzându-se de la studiul omului în societate și căutarea mijloacelor de «resocializare» la politica generală [31].

Doctrina modernă a «apărării sociale» are meritul de a scoate în prim plan metodele psihologice și mijloacele sociale de corijare a comportamentului deviant - infracțional. La baza acestor metode stă în primul rând educația, dezvoltarea aptitudinilor de cunoaștere, de informare și acces la cultură, astfel încât să se reducă posibilitatea individului de a fi în eroare cu privire la unele stări, situații sau împrejurări de care depinde caracterul penal al faptei.

Referințe bibliografice

1. Ion Coteanu, Luiza Sache, Mircea Sache în Dicționarul Explicativ al limbii române (citată în continuare DEX), Editura Universul enciclopedic, București, 1998, ediția a-II-a, în

colaborare cu Academia Română, Institutul de lingvistică «Iorgu Iordan», pag. 491;

2. Vintilă Dongoroz, Siegfried Kahone, Ion Oancea, Iosif Fodor, Nicoleta Iliescu, Constantin Bulai, Rodica Stănoiu, în «Explicații teoretice ale Codului penal român», partea generală, vol I, Editura Academiei, București, 1969, pag. 99;

3. Insistăm în lucrarea noastră asupra evoluției acestui concept, deoarece eroarea de fapt, ca și cauză care înălătură caracterul penal al faptei, este indisolubil legată de acest concept-vinovăția (sublinierea noastră);

4. Legea biblică a lui Moise, în Iudeea apare și Talmutul, în India apar legile lui Manu, și nu în ultimul rând Legea celor XII Table;

5. Vintilă Dongoroz în «Drept penal»- partea generală, 1939, ediție reeditată de Asociația Română de Științe Penale, București, Editura Tempus, 2000, pag. 8, lucrare citată în continuare «Tratat» de drept penal;

6. Gioegio del Vecchio în «Lecții de filozofie juridică», după ediția a IV-a a textului italian, opera tradusă în limba română de Iosif Constantin Drăgan, Editura Europa Nova, București, 1995, pag. 336;

7. Alexandru Sava în «Aprecierea probelor în procesul penal», Editura Junimea, seria JUS, Iași, 2002

8. Alexandru Sava în «Aprecierea probelor în procesul penal», Editura Junimea, seria JUS, Iași, 2002, pag. 25;

9. Poirier, Les caractères de la responsabilité arhaïque, în lucrarea La Responsabilité penale., Ed. Dalloz, Paris, 1889, pag. 21-27; Levy Bruhl, Le point de vue de l'histoire de droit, în aceeași lucrare, pagina 36-45; Haus Heinrich Jescheck în Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil, vierte Auflage, Berlin, Duncker und Humblot, 1988, pag. 82, autorii străini și operele acestora fiind citate de George Antoniu în Vinovăția penală, Ed. Academiei Române, București, 2002, pag. 17, ed. a-II-a;

10. J. Gaudement, «Le problème de la responsabilité penale dans l'antiquité» în lucrarea «La Responsabilité penale», pag. 52-54; H.H.Jescheck; autori citați de

G.Antoniu în «Vinovăția penală», pag. 18;

11. A se vedea DEX, operă citată, pag. 11;

12. A se vedea DEX, operă citată, pag. 18;

13. Gaius în «Institutiunile», lucrare tradusă în limba română de Aurel N. Popescu, Editura Academiei, București, 1982, pag. 260-261;

14. J.Gaudement, operă citată, pag. 58-62, citat de G.Antoniu în operă citată pag. 19;

15. Hugo Grotius, «Despre dreptul războiului și al păcii», lucrare tradusă și în limba română, după ultima ediție a acesteia din 1663, de George Dumitru, cu o prefață și un studiu introductiv de profesorul docent Vladimir Honga, Editura Științifică, București, 1968;

16. Hugo Grotius, operă citată, pag. 475-533;

17. Hugo Grotius, operă citată, pag. 642;

18. Mircea Djuvara, în «Teoria generală a dreptului.Drept rațional, izvoarele și dreptul pozitiv», reeditată la Editura All Beck, Restitutio, București, 1999, pag. 104;

19. Dora Scarlat la editura Rosetti, București, 2001;

20. Ștefan Daneș și Vasile Papadopol, în «Individualizarea judiciară a pedepselor», ediția a II-a, Editura Juridică, București, 2003, pag. 29;

21. Cesare Beccaria, în «Despre infracțiuni și pedepse», ediția a II-a, operă citată, capitolul X, pag. 56-57;

22. M.L.Rassat, «Droit penal general», Editura PUF, Paris, 1999, pag. 397, autor citat de Sergiu Bogdan în «Studiu introductiv» la opera «Despre infracțiuni și pedepse», ediția a II-a a lui C.Becaria;

23. Roger Merle, Andre Vitu în «Traide de droit criminel», Editura Cujas, Paris, 1967, pag. 20, autori citați de Ștefan Daneș și Vasile Papadopol, operă citată, pag. 34;

24. Ștefan Daneș și Vasile Papadopol în opera citată, pag. 41;

25. Tudor Amza în «Criminologie teoretică, Teorii reprezentative și politica criminologică», Editura Lumina Lex, București, 2000, pag. 133;

26. Traian Pop în «Drept penal. Introducere.Chestiuni de istorie și

filosofie penală.Criminologie», vol. I, Editura Tipografia «Libertatea», Orăștie, 1921, pag. 368;

27. Eurico Terri, în «Principii de drept criminal», ediția a II-a, vol. II ce vorbește despre delict și proiectul Codului penal pozitiv, lucrare tradusă și în limba română de Lavinia Ionescu-Muscel și Petre Ionescu-Muscel, Editura «Revista Pozitivă Penală», București, 1940, pag. 159;

28. Tudor Amza în opera citată, pag. 127;

29. Sulla «Nuovo Difesa Sociale» considerată da un punto di vista catolico, în «Scritti Giuridici», Italia, Padova, 1966, pag. 1009-1011

F.Cavalla, «Les positions de la doctrine italienne au regard de la defence sociale nouvelle», în «Revue de science criminelle et de droit penal compare», nr. 1/1979, pag. 27 și următoarele;

30. Expunerea pe larg a ideii a făcut-o Kate Friedlander în opera «La delinquance juvenile», Editura PUF, Paris, 1951, pag. 7-67, autor și lucrare citate de Valeriu Cioclei în «Manual de criminologie», Editura All Beck, București, 1998, pag. 127;

31. F.Gramatica, «La politique de defence sociale devant les aspects nouveaux de la delinquance», în «Revue de science criminelle et de droit penal compare», nr. 2/1976, pag. 633, autorul și lucrarea fiind citat de Ștefan Daneș și Vasile Papadopol în opera citată, pag. 44;